

แนวคิดเรื่องจักรวาลวิทยาในพุทธปรัชญาเถรวาท
**The Concept of Cosmology in Theravada
Buddhist Philosophy**

วิเชียร แสนมี และ ประภาส แก้วเกตุพงษ์

มหาวิทยาลัยขอนแก่น

Wichian Sanmee and Prapas Kaewketpong

Khon Kaen University, Thailand

Corresponding Author, E-mail: wichian@kku.ac.th

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องจักรวาลวิทยาในพุทธปรัชญาเถรวาท ซึ่งได้ศึกษาจากคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกเป็นหลัก จากการศึกษาพบว่า ความรู้ทางจักรวาลวิทยามี 2 อย่าง คือ

1) ความรู้เรื่องจักรวาลวิทยาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงให้เห็นเกี่ยวกับความรู้ทางประสบการณ์ตรง คือ ความรู้ที่กล่าวถึงกำเนิดของสิ่งมีชีวิตและลักษณะตามธรรมชาติของสิ่งมีชีวิตนั้น ๆ เช่น มนุษย์ สัตว์ และความรู้บางส่วนซึ่งเป็นความรู้ที่เกี่ยวกับกำเนิดของโลก

2) ความรู้เรื่องจักรวาลวิทยาที่พระพุทธเจ้าทรงหยั่งรู้ได้ด้วยทิพยจักขุญาณ คือ เรื่องภูมิต่าง ๆ มีการพรรณนาสภาพอันน่าสะพรึงกลัวในทุคติภูมิหรืออบายภูมิ และมีการพรรณนาสภาพอันน่ารื่นรมย์ในสุคติภูมิ แต่ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทมองว่าสรรพสิ่งในจักรวาลก็ตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์เสมอเหมือนกันทั้งสิ้นไม่มีอะไรจีรังยั่งยืน

คำสำคัญ: แนวคิด; จักรวาลวิทยา; พุทธปรัชญาเถรวาท

Abstracts

This academic article aims to study the concepts of cosmology in Theravada Buddhist philosophy. Which was mainly studied from the Suttanta Pitaka scriptures. From the study found that, there are 2 types of knowledge in cosmology namely; The first of which derived from experiences and this kind of knowledge is the knowledge about the nature of animals, human beings and

*วันที่รับบทความ: 30 พฤษภาคม 2563; วันแก้ไขบทความ 28 มิถุนายน 2563; วันตอบรับบทความ: 29 มิถุนายน 2563

Received: May 30, 2020; Revised: June 28, 2020; Accepted: June 29, 2020

some of which are the kinds of knowledge about cosmology including the facts of astronomy. The second, another kind of knowledge is which derived from an intuition of the Buddha thought this power of clairvoyances. But in the perspective of Theravada Buddhist philosophy, all things in the universe always fall under the law of the same Tilakkhaṇa is the three characteristics of all things and beings composed of anicca, dukkha and anattā.. There is nothing.

Keywords: The Concept; Cosmology; Theravada Buddhist Philosophy

บทนำ

จักรวาลวิทยา เป็นสาขาหนึ่งของวิชาปรัชญาซึ่งศึกษาเกี่ยวกับการกำเนิดและโครงสร้างของจักรวาล (Cosmos) (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556:98) ในทัศนะของปรัชญานั้น ยึดหลักแนวคิดแบบมีระบบเพื่อพิสูจน์ความจริง เช่น การศึกษาเรื่องธรรมชาติและเรื่องที่อยู่เหนือธรรมชาติ แต่ในบางเรื่องที่ทำการศึกษาแล้วยังไม่ได้บทสรุปที่เด่นชัด และยอมรับได้ทั้งหมดยังต้องการวินิจฉัยอยู่ พุทธปรัชญาเถรวาทเป็นสำนักปรัชญาตะวันออกสำนักหนึ่งที่กำลังกล่าวถึงกำเนิดของโลกและจักรวาล และเทหวัตถุทั้งหลาย เช่น ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดาวเคราะห์ อันเป็นความรู้ทางจักรวาลวิทยา และพุทธปรัชญายังแสดงรายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับสิ่งมีชีวิตและลักษณะของชีวิตหลายชนิดหลายพวกที่อาศัยอยู่ในโลกจักรวาลอีกด้วย (William Montgomery Mc. Govern, 1976:120) ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงชี้แจงให้เห็นอย่างแจ่มชัด โดยทรงอาศัยความรู้ทางประสบการณ์ตรง (Empirical Knowledge) เช่น ตรัสถึงการกำเนิดของสิ่งมีชีวิตและลักษณะตามธรรมชาติของสิ่งมีชีวิตนั้น ๆ อีกส่วนหนึ่งเป็นความรู้ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานการตรัสรู้ (Enlightened Knowledge) ของพระองค์ ซึ่งต้องอาศัยการฝึกอบรมจิตในระดับสูงจึงจะสามารถรู้เห็นได้ มิใช่ความสามารถที่จะเกิดขึ้นได้กับทุก ๆ คน ซึ่งพระองค์ทรงใช้ทิพยจักขุญาณเป็นเครื่องมือในการหยั่งรู้ความจริงนั้น พระพุทธองค์ตรัสว่า แสนโกฏจักรวาลนั้นกว้างใหญ่ไพศาลมากและไม่มีที่สิ้นสุด ดังที่พระพุทธองค์ทรงตรัสกับพระอานนท์ว่า “จักรวาลหนึ่งมีกำหนดเท่ากับโอกาสที่ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์โคจรทั่วทิศสว่างไสว รุ่งโรจน์ โลกมีอยู่พันจักรวาลก่อน ในโลกพันจักรวาลนั้นมีดวงจันทร์พันดวง มีดวงอาทิตย์พันดวง มีขุนเขาสีเนรุพันหนึ่ง มีชมพูทวีปพันหนึ่ง มีปรโคยานทวีปพันหนึ่ง มีอุตตรกुरुทวีปพันหนึ่ง มีบุพพิเวททวีปพันหนึ่ง มีมหาสมุทรสี่พัน มีท้าวมหาราชสี่พัน มีเทวโลกชั้นจามหาราชิกาพันหนึ่ง มีเทวโลกชั้นดาวดึงส์พันหนึ่ง มีเทวโลกชั้นยามาพันหนึ่ง มีเทวโลกชั้นดุสิตพันหนึ่ง มีเทวโลกชั้นนิมมานรดีพันหนึ่ง มีเทวโลกชั้นปรนิมมิตวสวัตตีพันหนึ่ง มี

พรหมโลกพันหนึ่ง” (อง.ต.ก. 20/520/216) ความรู้ของพระพุทธเจ้าเป็นโลกวิทู เป็นความรู้ที่ไม่มีขอบเขต จักรวาลหนึ่งมีกำหนดเท่ากับระยะที่ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์โคจร และเท่ากับที่ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์จะส่องแสงสว่างไปถึง ฉะนั้น แนวคิดที่ว่าเทวดาในพากฟ้านั้นอยู่เป็นกลุ่มและมีได้หยุดนิ่ง มีการโคจร กลุ่มนั้นเล็กใหญ่แตกต่างกันออกไป แต่ละโลกและจักรวาลมีเขาพระสุเมรุ มีทวีป 4 ทวีป คือ ชมพูทวีป อุตตรกุรุทวีป อปรโคยานทวีปและบุพพิเทหทวีป มีมหาสมุทร 4 มหาสมุทร และมีเทวโลกเช่นเดียวกัน แต่พระพุทธองค์ไม่ได้ตรัสเป็นระบบ ในทางภูมิศาสตร์ว่าตั้งอยู่ ณ ที่ไหนอย่างไร

ดังนั้น บทความวิชาการนี้มุ่งเน้นศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องจักรวาลวิทยาในพุทธปรัชญาเถรวาท เพื่อให้ความรู้ความเข้าใจที่สอดคล้องกับทัศนะทางจักรวาลวิทยาของนักปราชญ์ในสมัยปัจจุบัน และผู้สนใจศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมต่อไป ความหมายของโลก

คำว่า “โลก” โดยทั่วไปแล้วหมายถึง ที่ตั้งหรือที่อยู่ของสิ่งมีชีวิต เช่น โลก หรือแผ่นดิน ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์และสัตว์ เป็นต้น ในพุทธปรัชญาเถรวาท ใช้คำว่า “ภูมิ” และ “ภพ” คำว่าโลกในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นยังใช้ในความหมายอื่นที่ไม่ได้หมายถึงแผ่นดินอีกด้วย จะเห็นได้จากการจัดประเภทของโลกในพุทธปรัชญาเถรวาทออกเป็นนัยต่าง ๆ ดังนี้ คือโลก 3 ได้แก่

- 1) สังขารโลก หมายถึง โลกคือสังขาร 2) สัตว์โลก หมายถึง โลกคือหมู่สัตว์ และ
- 3) โอภาสโลก หมายถึง โลกคือแผ่นดิน (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2522:103)

โลก 3 ได้แก่ 1) มนุษย์โลก หมายถึง โลกที่เราอยู่อาศัย 2) เทวโลก หมายถึง สวรรค์ชั้นกามาวจร และ 3) พรหมโลก หมายถึง สวรรค์ชั้นพรหม (เรื่องเดียวกัน)

ประเภทของโลกภพหรือภูมิ 3 ได้แก่

- 1) กามภพ คือ ภพที่ยังยึดติดอยู่ในกาม ได้แก่ อบายภูมิ 4 มนุษย์โลก 1 เทวโลก 6
- 2) รูปภพ คือ ภพที่ยังยึดติดอยู่ในรูป ได้แก่ รูปพรหม 16 และ
- 3) อรูปภพ คือ ภพที่ไม่ยึดติดในรูป ได้แก่ อรูปพรหม 4 (ม.ม. 12/498/444)

จะเห็นว่า พุทธปรัชญาเถรวาทใช้คำว่าโลกในความหมายต่าง ๆ อย่างกว้างขวางมาก คือ มีทั้งโลกที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม คือ สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต หมายถึง โลก คือแผ่นดิน ต้นไม้ คน สัตว์และสภาวะธรรม

การกำเนิดโลก

คำว่า “โลก” ที่พุทธปรัชญาเถรวาทกล่าวถึงนั้นส่วนใหญ่แล้วเป็นการสอนที่มุ่งถึงแง่ของการปฏิบัติธรรมทั้งสิ้น เป็นการกล่าวถึงโลกโดยมุ่งแสดงมาที่ตัวคน เป็นการสอนให้มองโลกที่ตนเอง ให้มองลึกเข้าไปที่ตัวตนเองมากกว่าที่จะมองโลกภายนอก หรือสิ่งที่ไกลนอกตัวออกไป ปัญหาทางอภิปรัชญาเกี่ยวกับโลกมีความเป็นจริงอย่างไรนั้น ถือว่าเป็นปัญหาหนึ่งที่มีความสำคัญในวิชาปรัชญา การกำเนิดของโลกนั้นจัดเป็นปัญหาทางจักรวาลวิทยา ซึ่งศาสนาส่วนมากพยายามจะให้คำตอบ วัตถุประสงค์ในการตอบก็เพื่อสนองความใคร่รู้ของมนุษย์ให้สิ้นข้อสงสัยและต้องการเสริมสร้างศรัทธาในระยะเบื้องต้น อย่างไรก็ตามพุทธปรัชญาเถรวาทก็ไม่ได้ละเลยที่จะตอบปัญหาเกี่ยวกับจักรวาลวิทยาเสียทีเดียว ตัวอย่างเช่น พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าถึงกำเนิดของโลกและจักรวาลไว้ โดยทรงโต้แย้งวาเสฏฐะและภราทวาชะ ซึ่งเป็นพราหมณ์บวชในพุทธศาสนา และคิดว่าตนเองเป็นกลุ่มคนพิเศษที่เกิดจากโอษฐ์ของพระพรหมและพระพรหมสร้างสรรค์ทุกอย่าง พระพุทธเจ้าตรัสตอบเฉพาะหน้าที่พึงรู้ในขณะนั้นว่า มนุษย์เกิดจากมนุษย์ด้วยกัน เช่น พราหมณ์ย่อมมีกำเนิดมาจากพราหมณ์ และมนุษย์จะมีบรรพบุรุษเดิมจากต้นเค้าเดียวกันทั้งสิ้น ไม่ว่าจะอยู่ในกลุ่มคนใด วรรณะใด จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าไม่ได้ตอบถึงปฐมกำเนิด ไม่ได้ตอบถึงปฐมชีวิต และไม่ได้ใช้คำว่า “พระเจ้า” ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงกำเนิดของโลกและจักรวาลไว้ ดังนี้

สมัยบางครั้งบางคราว โดยล่วงระยะเวลาที่ยาวช้านานที่โลกนี้จะพินาศ เมื่อโลกกำลังพินาศอยู่ โดยมากเหล่าสัตว์ย่อมเกิดในชั้นอภัสสรพรหม สัตว์เหล่านั้นได้สำเร็จทางใจ มีปิติเป็นอาหาร มีรัศมีชานออกจากกายตนเอง สัญจรไปได้ในอากาศ อยู่ในวิมานอันงาม สถิตอยู่ในภพนั้นสิ้นกาลที่ยาวช้านาน มีสมัยบางครั้งบางคราว โดยระยะเวลาอันช้านานที่โลกนี้จะกลับเจริญอยู่โดยมาก และสัตว์พากันจูดิจจากชั้นอภัสสรพรหมลงมาเป็นอย่างนี้ และสัตว์นั้นได้สำเร็จทางใจ มีปิติเป็นอาหาร มีรัศมีชานออกจากกายตนเอง สัญจรไปได้ในอากาศ อยู่ในวิมานอันงาม สถิตอยู่ในภพนั้นสิ้นกาลที่ยาวช้านาน ก็แหละสมัยนั้น จักรวาลทั้งสิ้นแลเป็นน้ำทั้งนั้นมีตมแลไม่เห็นอะไร ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ก็ยังไม่ปรากฏ ดวงดาวนักษัตรทั้งหลายก็ยังไม่ปรากฏ กลางวันกลางคืนก็ยังไม่ปรากฏ เดือนหนึ่งและกึ่งเดือนก็ยังไม่ปรากฏ ฤดูและปีก็ยังไม่ปรากฏ เพศชายและเพศหญิงก็ยังไม่ปรากฏ สัตว์ทั้งหลายถึงซึ่งอันนับเพียงว่าสัตว์เหล่านั้น

ครั้งต่อมา โดยล่วงระยะเวลาที่ยาวช้านาน เกิดจันดินลอยอยู่บนน้ำทั่วไป ได้ปรากฏแก่สัตว์เหล่านั้นเหมือนนมสดที่บุคคลที่เคี้ยวให้งวด แล้วตั้งไว้ให้เย็นจับเป็นฝ้าอยู่ข้างบน ฉะนั้น จันดินนั้นถึงพร้อมด้วยสี กลิ่น รส มีสีกลายเนยใสหรือเนยข้นอย่างดี มีรสอร่อยดูจรวงผึ้งเล็กอันหาโทษมิได้ ฉะนั้น ในคราวที่พวกสัตว์พยายามเพื่อจะปั้นจันดินให้เป็นคำ ๆ ด้วยมือแล้วบริโภคอยู่นั้น เมื่อรัศมีกายของกายสัตว์เหล่านั้นหายไป ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ก็ปรากฏ เมื่อดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ปรากฏแล้ว ดวงดาวนักษัตรทั้งหลายก็ปรากฏ เมื่อดวงดาวนักษัตรทั้งหลายปรากฏ กลางคืนและกลางวันก็ปรากฏ เมื่อกลางคืนและกลางวันปรากฏแล้ว เดือนหนึ่งและกิ่งเดือนก็ปรากฏ เมื่อเดือนหนึ่งและกิ่งเดือนปรากฏอยู่ ฤดูและปีก็ปรากฏ ด้วยเหตุอย่างนี้ โลกนี้จึงกลับเจริญขึ้นมาอีก ต่อมาจันดินอาหารของสัตว์เหล่านั้นหายไป แล้วก็เกิดมีกระบิดิน กระบิดินนั้นปรากฏลักษณะคล้ายเห็ด สัตว์เหล่านั้นรับประทานกระบิดินเป็นอาหาร มีชีวิตอยู่ได้สัณกาลนาน สัตว์เหล่านั้นจึงมีร่างกายแข็งกล้าขึ้นทุกที ทั้งผิวพรรณก็ปรากฏว่าแตกต่างกันไป สัตว์บางพวกมีผิวพรรณงาม สัตว์บางพวกมีผิวพรรณไม่งาม ในสัตว์ทั้งสองจำพวกนั้น สัตว์พวกที่มีผิวพรรณงามพากันดูหมิ่นสัตว์ที่มีผิวพรรณไม่งาม ว่า พวกเรามีผิวพรรณดีกว่าพวกท่าน พวกท่านมีผิวพรรณเลวกว่าพวกเรา ดังนี้ เมื่อสัตว์ทั้งสองพวกนั้นเกิดมีการไ้ตัว ดูหมิ่นกันขึ้น เพราะทะนงตัวปรารถนาผิวพรรณเป็นปัจจัย กระบิดินก็หายไป เมื่อกระบิดินหายไป ก็เกิดมีเครือดินขึ้น เครือดินนั้นปรากฏคล้ายผลมะพร้าวที่เดียวเครือดินนั้น ถึงพร้อมด้วยสี รส กลิ่น มีสีกลายเนยใส หรือเนยข้นอย่างดี ฉะนั้น ได้มีรสอร่อยดูจรวงผึ้งเล็กอันหาโทษมิได้ ฉะนั้น (เรื่องเดียวกัน)

การที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงเรื่องสัตว์จุติมาจากชั้นอาภัสสรพรหมมาสู่โลก ในระยะแรกสัตว์เหล่านั้นมีกายละเอียดและประณีต มีรัศมีในตัวเอง แต่เมื่อมีความยินดี มีความพอใจในจันดิน กายก็หยาบกระด้าง ผิวพรรณก็เริ่มมีความหมองคล้ำแตกต่างกันออกไป จะเห็นว่า พระพุทธเจ้ามีพระประสงค์ที่จะเน้นให้เห็นว่า เมื่อสัตว์เหล่านั้นเริ่มยินดีในวัตถุ พพอใจในวัตถุ ก็เลสก็เริ่มมีขึ้น ความหยาบกระด้างในร่างกายและจิตใจก็เกิดขึ้นในตัวของสัตว์เหล่านั้นด้วย และพระพุทธองค์ได้ทรงกล่าวถึงอาหารของสิ่งมีชีวิตว่า จันดินเกิดขึ้นก่อน กระบิดินเกิดขึ้นในเวลาต่อมา กระบิดินนั้นทรงเปรียบเทียบว่ามีลักษณะคล้ายกับเห็ด แล้ววิวัฒนาการจากกระบิดินมาเป็นเครือดิน เครือดินมีลักษณะคล้ายกับผลมะพร้าว เป็นการระบุดังวิวัฒนาการของพืช คือ เกิดผลไม้ขึ้นสำหรับเป็นอาหารสำหรับมนุษย์ และจุดสุดท้ายก็มีธัญพืชเกิดขึ้น คือ เกิดข้าวสาลีที่มนุษย์ใช้เป็นอาหารหลักในการยังชีพ

สาระสำคัญที่พระพุทธเจ้าตรัสนั้นมีแนวคิดเข้ากันได้กับเรื่องวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิต ซึ่งมีความคล้ายคลึงกันกับทัศนะทางชีววิทยา คือ ชีวิตในยุคแรกเป็นแบบที่ยังมีรูปร่างไม่แน่นอน แล้วค่อยๆ มีความซับซ้อนขึ้นในท่ามกลางเวลาอันยาวนาน ปรากฏรูปร่างลักษณะชัดเจนขึ้น มีการแบ่งหน้าที่การงานตามความสามารถ และเมื่อใดที่มนุษย์ไม่รู้หน้าที่ของตนเอง สังคมจะสับสน จึงเป็นเรื่องที่มนุษย์จะกำหนดหน้าที่ความรับผิดชอบ ไม่ใช่ภาระของพระเจ้าองค์ใดจะกำหนด พระพุทธศาสนามีแนวความคิดว่า ทุก ๆ อย่างเกิดขึ้นด้วยเหตุปัจจัย แต่ในการตรัสตอบกำเนิดของโลกและจักรวาลพร้อมทั้งสิ่งมีชีวิตนี้ พระพุทธองค์ไม่ได้ตรัสถึงปฐมเหตุ ปฐมชีวิต ในปฏิจกสมุปบาทมีใจความว่า ผลอันนี้เกิดขึ้นเพราะเหตุอันนี้ เหตุอันนี้มีอยู่ ก็เพราะมาจากผลนี้ ผลอันนี้ดับก็จะต้องดับเหตุอันนี้ก่อน เหตุอันนี้จะดับได้ต้องดับผลอันนี้ (ส.นิ. 16/1/1) เกี่ยวเนื่องกันเป็นลูกโซ่ และเกี่ยวเนื่องกันเป็นวงจร จะเอาอะไรเป็นปฐมเหตุไม่ได้ เกี่ยวโยงกันเป็นวงกลมไปหมด และพระพุทธองค์ตรัสถึงการที่มนุษย์ได้ก่อกำเนิดขึ้นในกรรมมารดาว่า จะต้องทึ่งองค์ประกอบ 3 ประการ คือ 1) มารดาบิดาต้องอยู่ร่วมกัน 2) มารดามีระดู และ 3) ต้องมีสัตว์มาเกิด (ม.มู. 12/452/487) คือ การปฏิสนธิ มีการตั้งครรภให้กำเนิดบุตรและมารดาเลี้ยงดูบุตรด้วยนมมารดา พุทธพจน์นี้ได้อธิบายเหตุการณ์ที่ได้ทรงเห็นในปัจจุบัน ไม่ได้กล่าวถึงปฐมกำเนิดแต่อย่างใด

โลกเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้อย่างไร

โลกนี้มีหลักฐานกลมลอยอยู่ในอวกาศ คนทั่วไปเชื่อกันว่า โลกแบนมีปลาอานนท์หนุนอยู่ หรือไม่ก็เชื่อว่าโลกพระเจ้าสร้างขึ้นมาจากภายใน 7 วัน เป็นต้น ในขณะที่คนส่วนมากเชื่อกันเช่นนั้นอยู่ พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “โลกกลมท้อหุ้มด้วยน้ำ ลอยหมุนตัวเองเป็นวงกลมดุจล้อรถ” (ขุ.ชา. 27/120/255)

นอกจากนี้ พระพุทธศาสนายังมีทัศนะว่า “ไม่ได้มีแต่เฉพาะโลกนี้เพียงโลกเดียว หรือมีแต่จักรวาลนี้เพียงจักรวาลเดียว แต่ยังมีโลกอื่นและจักรวาลอื่นเป็นจำนวนมาก โลกอื่น จักรวาลอื่นต่างก็มีสิ่งที่มีชีวิต มีดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ทวีป ภูเขา และมหาสมุทรเหมือนโลกนี้หรือจักรวาลนี้” (อง.ติก. 20/520/275) แนวคิดดังกล่าวนี้แม้นักวิทยาศาสตร์ปัจจุบันยังไม่อาจสรุปอย่างใดอย่างหนึ่งได้ แต่ก็มีแนวโน้มที่จะเชื่อว่าสิ่งที่มีชีวิตในดาวเคราะห์ดวงอื่น ๆ เพราะมีข้อมูลบางอย่างเป็นหลักฐานพอที่จะให้เชื่อว่าระบบสุริยะอื่น ๆ นอกจากระบบสุริยะ

ของเราที่น่าจะมีจริง เมื่อมีระบบสุริยะก็ควรมีสิ่งที่มีชีวิตอยู่ด้วย สิ่งที่มีชีวิตในโลกนั้น ๆ อาจจะมีวิชาการสูงกว่าหรือต่ำกว่ามนุษย์ในโลกนี้ก็อาจเป็นไปได้

พระพุทธศาสนามีทัศนะว่า โลกทั้งหมดไม่ใช่สิ่งที่ตั้งอยู่อย่างถาวร แต่มีการเกิดขึ้นเปลี่ยนแปลง และแตกสลายไปในที่สุด แล้วก็มีการตั้งขึ้นใหม่อีก สัตว์ทั้งหลายและสิ่งทั้งหลายที่อยู่ในโลกก็เป็นเช่นเดียวกัน คือ ไม่ได้ตั้งอยู่อย่างถาวร ไม่มีสิ่งใดในโลกหรือในจักรวาลเป็นสิ่งถาวรหรือตั้งอยู่เป็นนิรันดร แต่อาจจะแตกต่างกันตรงที่กาลเวลามากน้อยต่างกัน บางอย่างอาจตั้งอยู่ไม่นาน เช่น มนุษย์ 80 ปี เต่า 300 ปี เป็นต้น ส่วนอายุของโลกนั้นใช้เวลายาวนานมาก ซึ่งยากแก่การกำหนดนับ

ในพุทธปรัชญาเถรวาทใช้คำว่า “กัป” เป็นเวลากำหนดนับอายุของจักรวาล ถ้าเขียนเป็นสูตรการนับจะเป็นดังต่อไปนี้

64 อันตรกัป เท่ากับ 1 อสงไขยกัป

4 อสงไขยกัป เท่ากับ 1 มหากัป

1 มหากัป เท่ากับ อายุของจักรวาล

เวลา 1 อันตรกัปนั้น เป็นการกำหนดนับโดยถือเอาอายุของมนุษย์ (อายุกัป) ตั้งแต่เริ่มต้นซึ่งมีอายุยืนถึงอสงไขยปี เป็นอายุ ต่อมาอายุของมนุษย์จะค่อยลดลงมาตามลำดับจนกระทั่งถึงอายุ 10 ปี เป็นอายุของมนุษย์ เมื่อลดลงถึง 10 ปีแล้ว อายุของมนุษย์จะค่อยยืนขึ้นไปอีกจนถึงอสงไขยปี ซึ่งเป็นอายุของมนุษย์ต้นกัป การนับอายุมนุษย์จากอสงไขยปีลงมาถึง 10 ปี แล้วยับจาก 10 ปี ย้อนขึ้นไปถึงอสงไขยปี เช่นนี้เรียกว่า 1 อันตรกัปและอันตรกัปที่หมุนเวียนไปมาเช่นนี้ถึง 64 รอบ จึงนับเวลาได้ 1 อสงไขยกัป อายุของจักรวาลครั้งหนึ่งๆ เท่ากับ 4 อสงไขยกัป หรือ 1 มหากัป และพุทธปรัชญาเถรวาทแบ่งมหากัปออกเป็น 4 อสงไขยกัป ดังนี้

1) สังวัฏฏกัป คือ กัปที่พินาศอยู่ เป็นกัปที่จักรวาลดำเนินไปสู่การทำลาย

2) สังวัฏฏฐายีกัป คือ กัปที่พินาศแล้ว มีแต่ความพินาศตั้งอยู่ เป็นกัปที่จักรวาลถูกทำลายหมดสิ้น จนมีแต่ความว่างเปล่าของอากาศ

3) วิวัฏฏกัป คือ กัปที่เจริญขึ้นตามลำดับ เป็นกัปที่เมื่อจักรวาลถูกทำลายลงหมดแล้ว เริ่มตั้งขึ้นใหม่

4) วิวิธภูมิธาตุยัก คือ กัปที่เจริญพร้อมด้วยสิ่งต่าง ๆ ตามปกติ เป็นกัปที่จักรวาลมีทุกสิ่งทุกอย่างตั้งอยู่อย่างเรียบร้อย กล่าวคือ มีพื้นแผ่นดิน มหาสมุทร ทะเล ภูเขา ต้นไม้ ลำคลอง ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาวน้อยใหญ่ คนและสัตว์ ปรากฏขึ้นพร้อมทุกอย่าง

ในพุทธปรัชญาเถรวาทได้กำหนดอายุของจักรวาลออกเป็น 4 ช่วง ช่วงละ 1 อสงไขยกัปตามสภาพของจักรวาลที่เปลี่ยนไป คือช่วงเวลาที่จักรวาลตั้งอยู่พร้อมและจะตั้งอยู่อย่างนั้น 1 อสงไขยกัป ต่อจากนั้นจักรวาลก็จะเข้าสู่ยุคการทำลายไปเรื่อย ๆ แบบค่อยเป็นค่อยไปจนถึงจักรวาลพินาศไปเป็นเวลา 1 อสงไขยกัป เมื่อจักรวาลพินาศแล้วเหลือแต่ความว่างเปล่าของอวกาศ จะตั้งอยู่อย่างนั้น 1 อสงไขยกัป ต่อจากนั้นจักรวาลก็เริ่มรวมตัวตั้งต้นขึ้นใหม่ไปเรื่อย ๆ จนถึงขั้นของการตั้งอยู่อย่างเรียบร้อยสมบูรณ์ โดยใช้เวลา 1 อสงไขยกัป จากช่วงที่ 1 ถึงช่วงที่ 4 นับเป็นมหากัปหนึ่ง จักรวาลเกิดขึ้นตั้งอยู่และทำลายต่อเนื่องเป็นวัฏจักรกันไปอยู่อย่างนี้โดยไม่มีกาลเบื้องต้นและเบื้องปลายให้เป็นที่กำหนดนับได้

เวลา 1 มหากัปที่เป็นอายุของจักรวาลในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นเป็นเวลาที่ยาวนานมาก ยากแก่การกำหนดนับได้ วัฏสงสารหรือสังสารวัฏของสรรพสัตว์ที่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ชีวิตแล้วชีวิตเล่าไม่เข้าถึงนิพพานยังยาวนานกว่านั้นอีก แม้จักรวาลจะมีอายุยาวนานเพียงนั้น ก็เชื่อว่าตั้งอยู่อย่างเที่ยงแท้ถาวร แต่ยังคงเปลี่ยนแปลงผันแปรที่ใช้ระยะเวลาที่ยาวนานมาก

มูลเหตุที่ทำให้จักรวาลและโลกพินาศ

ในพุทธปรัชญาเถรวาทได้กล่าวถึงสาเหตุที่จักรวาลและโลกถูกทำลายไปนั้นมีอยู่ 3 สาเหตุด้วยกัน คือ 1) โลกถูกทำลายด้วยไฟ 2) โลกถูกทำลายด้วยน้ำ และ 3) โลกถูกทำลายด้วยลม ในประเด็นนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าในสมัยที่ประทับอยู่ ณ อัมพปาลีวัน ใกล้เมืองเวสาลี พระองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ภิกษุทั้งหลาย แม้ขุนเขาสิเนรุซึ่งกว้างยาว และลึกลงไปใต้มหาสมุทรถึง 84,000 โยชน์ บางครั้งที่ฝนไม่ตกหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี หลายแสนปี เมื่อฝนไม่ตกพืชพันธุ์ธัญญาหารตลอดถึงป่าไม้ใหญ่ย่อมเหี่ยวแห้งและตายลงในที่สุด สังขารก็ฉนั้น เป็นสิ่งไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ภิกษุทั้งหลาย โดยกาลล่วงไปอันยาวนาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ 2 ปรากฏขึ้น เมื่อดวง

อาทิตย์ดวงที่ 2 ปรากฏขึ้น แม่น้ำลำคลองย่อมแห้งไปหมดฉนั้นใด สังขารก็ฉนั้นนั้น ภิกษุทั้งหลาย โดยกาลล่วงไปอันยาวนาน

ดวงอาทิตย์ดวงที่ 3 ปรากฏขึ้น เมื่อดวงอาทิตย์ดวงที่ 3 ปรากฏขึ้น แม่น้ำสายใหญ่ๆ ในโลกจะเหือดแห้งหมด ไม่มีน้ำฉันใด สรรพสัตว์ฉันนั้น ฤกษ์ทั้งหลาย โดยกาลล่วงไปอันยาวนาน

ดวงอาทิตย์ดวงที่ 4 ปรากฏขึ้น เมื่อดวงอาทิตย์ดวงที่ 4 ปรากฏขึ้น แหล่งน้ำใหญ่บนภูเขาหิมาลัษที่เป็ต้นกำเนิดของแม่น้ำทั้งหลายจะเหือดแห้ง ไม่มีน้ำฉันใด ฤกษ์ทั้งหลาย สรรพสัตว์ฉันนั้น ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน

ฤกษ์ทั้งหลาย โดยกาลล่วงไปอันยาวนาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ 5 ปรากฏขึ้น เมื่อดวง

อาทิตย์ดวงที่ 5 ปรากฏขึ้น น้ำในมหาสมุทรลึกถึง 700 โยชน์ จะลดลงโดยลำดับจนเหลือน้ำเพียงเท่ารอยเท้าฉันใด สรรพสัตว์ฉันนั้น ฤกษ์ทั้งหลาย โดยกาลล่วงไปอันยาวนาน

ดวงอาทิตย์ดวงที่ 6 ปรากฏขึ้น เมื่อดวงอาทิตย์ดวงที่ 6 ปรากฏขึ้น แผ่นดินใหญ่และภูเขาสิเนรุจะมีกลุ่มควันพลุ่งขึ้น เปรียบเหมือนนายช่างหม้อเผาหม้อดินที่ปั้นไว้ดีแล้วย่อมมีกลุ่มควันพลุ่งขึ้นฉันนั้น ฤกษ์ทั้งหลาย สรรพสัตว์ฉันนั้น ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืนฤกษ์ทั้งหลาย โดยกาลล่วงไปอันยาวนาน

ดวงอาทิตย์ดวงที่ 7 ปรากฏขึ้น เมื่อดวงอาทิตย์ดวงที่ 7 ปรากฏขึ้น แผ่นดินใหญ่นี้และภูเขาสิเนรุไฟจะลุกโชติช่วง มีเปลวเพลิงเป็นอันเดียวกัน เมื่อแผ่นดินใหญ่และขุนเขาสิเนรุไฟเผาผลาญหมดแล้ว จะไม่มีปรากฏทั้งขี้เถ้าและเขม่า เปรียบเหมือนเนยใส หรือน้ำมันเมื่อถูกไฟเผาผลาญอยู่ ย่อมไม่ปรากฏทั้งขี้เถ้าและเขม่าฉันนั้น ฤกษ์ทั้งหลาย สรรพสัตว์ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่ยั่งยืน สักวันหนึ่งย่อมวิบัติไป ฤกษ์ทั้งหลาย ในเรื่องที่พระอาทิตย์เกิดขึ้น 7 ดวงทำลายแผ่นดินใหญ่และขุนเขาสิเนรุราชจนไม่มีอะไรเหลือนี้ใครจะรู้ ใครจะเชื่อว่าจะเป็นไปได้ถึงอย่างนี้ นอกจากพระอรียบุคคลชั้นโสดาบันเท่านั้นจึงจะเชื่อ แม้ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาจะกล่าวถึงสาเหตุที่ทำลายจักรวาลและโลกไว้ 3 ประการก็ตาม แต่ก็ได้กล่าวเน้นพิเศษว่า จักรวาลและโลกจะถูกทำลายไปด้วยไฟเป็นส่วนใหญ่ และได้กล่าวถึงจักรวาลที่ถูกทำลายพินาศไปด้วยไฟว่า “เริ่มต้นจากการวิปริตของดินฟ้าอากาศ มีเสียงฟ้าร้อง แต่ฝนไม่ตกเป็นเวลา 10 ปี 100 ปี พันปี หมื่นปี แสนปี จนกระทั่งน้ำที่ขังอยู่ในบ่อ บึง ลำธาร แม่น้ำ ทะเล เหือดแห้งไปหมด พืชพันธุ์ธัญญาหารก็เหี่ยวแห้งตาย บรรดาสัตว์ทั้งหลายก็พากันตายทั้งสิ้น ต่อมาดวงอาทิตย์เกิดเพิ่มขึ้นเป็นดวงที่ 2 โคจรอยู่ตรงกันข้ามกับดวงที่ 1 ทำให้กำหนดเวลากลางกลางวันหาไม่ ล่วงต่อมาอีกช้านาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ 3 ก็เกิดขึ้นอีก ต่อมาอีกช้านานดวงอาทิตย์ดวงที่ 4 ก็เกิดขึ้น จนถึงดวงอาทิตย์ที่ 5-6-7 เกิดขึ้น ตอนนั้น

บังเกิดควันคลังตกลงทั่วไปทั้งจักรวาล จักรวาลลูกโซติช่วงมอดใหม่เป็นจุนวิจุนไปในไฟนั้น ไม่เหลือแม่เท่าอณูจักรวาลและโลกก็พินาศดับไป อากาศในเบื้องต่ำกับอากาศในเบื้องบนก็พลอดโล่งถึงกันเป็นอันเดียว” (บุญมี เมฆางกูร และวรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี, 2524:75)

มนุษย์และลักษณะของชีวิต

มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ เป็นผู้ที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามอำนาจกฎแห่งเหตุผล คือ มีเหตุมีปัจจัย อาศัยเหตุและปัจจัยปรุงแต่ง พุทธปรัชญาเถรวาทได้ให้คำตอบว่า มนุษย์มาจากมนุษย์ด้วยกัน มาจากสิ่งที่ดีเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว ได้ตอบถึงปฐมกำเนิดแรกสุด แต่ตอบจำกัดในปรากฏการณ์ที่มีอยู่แล้ว เป็นอยู่แล้ว ดังที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎกได้แสดงการกำเนิดทั้ง 4 ของสัตว์โลกไว้ดังนี้ คือ “อณชชะกำเนิด ชลาพุชะกำเนิด สังเสทชะกำเนิด และโอปปาติกกำเนิด” (ม.ม. 12/169/177) โดยมีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

- 1) อณชชโยนิ คือ เกิดจากฟองไข่ เช่น เป็ด ไก่ นก งู จระเข้ เป็นต้น
- 2) ชลาพุชโยนิ คือ เกิดจากครรภ์มารดา เช่น มนุษย์ และสัตว์ เช่น วัว ควาย สุนัข เป็นต้น กล่าวคือ ตกลูกเป็นตัวเลย
- 3) สังเสทชโยนิ คือ สัตว์ที่เกิดในของขึ้นและหมักหมม เกิดในน้ำค้ำ มีการเนาเปื่อย ขยายพันธุ์แพร่ออกไปเอง เช่น หนอนบางชนิด พวกจุลชีพต่าง ๆ เป็นต้น
- 4) โอปปาติกโยนิ คือ เกิดเติบโตเต็มตัวขึ้นมาในทันทีทันใด ไม่ต้องมีเชื้อปรากฏ เช่น เทวดา และสัตว์ในอบายภูมิ

กำเนิดมนุษย์นั้นเป็นกำเนิดจากครรภ์มารดา พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงการที่มนุษย์ได้ก่อกำเนิดขึ้นในครรภ์มารดาว่า ต้องมีองค์ประกอบ 3 ประการ คือ

- 1) มารดาอยู่ในวัยที่มีระดู 2) มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน 3) มีสัตว์มาเกิด (ม.ม. 12/452/487)

เมื่อมีองค์ประกอบ 3 อย่างนี้ครบถ้วนแล้ว การตั้งครรภ์ย่อมเกิดขึ้น แต่ถ้าไม่พร้อมองค์ประกอบ 3 อย่างนี้แล้ว การตั้งครรภ์ก็มิได้ พุทธปรัชญาเถรวาทได้อธิบายชีวิตของมนุษย์ไว้ว่า ชีวิตมีส่วนประกอบที่สำคัญ 2 ส่วน คือ กายและจิต กายอันเป็นรูปธรรมอย่างหนึ่งและจิตอันเป็นฝ่ายนามธรรมอย่างหนึ่ง ทั้งกายและจิตอาศัยซึ่งกันและกันทำหน้าที่เพื่อดำเนินชีวิตต่อไปจนกว่าจะแตกดับ เมื่อแยกย่อยออกไปแล้วจะประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ 5 ส่วนด้วยกัน คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ รวมกันเรียกว่า ชันธ 5 หมายถึง

ชั้น 5 ของคนทั่ว ๆ ไป ซึ่งยังมีอุปาทานชั้น คือ ความยึดถือว่าเป็นตัวตน (ส.ม. 19/1679/481) การแบ่งกายและจิตเป็นส่วนประกอบ 5 ส่วนนี้ มีปรากฏในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกไว้ ดังนี้

1) รูป (Corporeality) หมายถึง ร่างกาย และพฤติกรรมของร่างกาย แบ่งออกเป็น มหาภูตรูปและอุปาทายรูป (ม.อ. 14/83/75) มหาภูตรูป 4 ได้แก่ ดิน น้ำ ลม ไฟ เมื่อธาตุทั้ง 4 รวมตัวเข้าทำให้เกิดคุณสมบัติต่าง ๆ ขึ้น เรียกว่า อุปาทายรูป คือ รูปอาศัย เป็นรูปอาศัยมหาภูตรูป

2) เวทนา (Feeling) ได้แก่ ความรู้สึกที่เกิดจากสัมผัสทางประสาททั้ง 5 และทางใจ เป็นส่วนที่เป็นความรู้สึกในสิ่งที่มากระทบเกิดเวทนา 3 คือ สุขเวทนา (รู้สึกสุข) ทุกขเวทนา (รู้สึกเป็นทุกข์) และอุเบกขาเวทนา (รู้สึกเฉย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์)

3) สัญญา (Perception) หมายถึง กำหนดจำสิ่งต่าง ๆ ได้ว่าอะไรเป็นอะไร ในสังคี่ติสูตรแบ่งสัญญาออกเป็น 6 ประการ คือ ความหมายรู้ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อารมณ์ (ที.ปา. 11/309/255)

4) สังขาร (Mental Formations) ได้แก่ องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิตใจโดยมีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งปรุงแต่งจิตใจให้ดีหรือชั่วเป็นกลาง ๆ ความคิดตรึงตรองในจิตนั้นชักนำให้มีการแสดงออกทางกาย วาจา ให้เป็นไปต่าง ๆ กัน

5) วิญญาณ (Consciousness) แปลว่า ความรู้แจ้ง คือ การรู้แจ้งทางอารมณ์ทางประสาททั้ง 5 และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2558:128)

สรุป

พุทธปรัชญาเถรวาทแสดงไว้ว่า พระพุทธเจ้าทรงได้รับความรู้ทางจักรวาลวิทยาจากประสบการณ์ตรง และจากการหยั่งรู้ด้วยทิพยจักขุญาณของพระองค์เองนั่นคือ

1) พระพุทธเจ้าทรงได้รับความรู้ทางจักรวาลวิทยาจากประสบการณ์ตรง เช่น ความรู้เรื่องของธรรมชาติและปรากฏการณ์ธรรมชาติ ลักษณะชีวิตและการดำเนินชีวิตของมนุษย์สัตว์และพืช

2) พระพุทธเจ้าทรงได้รับความรู้ทางจักรวาลวิทยาจากการหยั่งรู้ซึ่งมีทิพยจักขุญาณเป็นเครื่องมือในการรับรู้ เช่น ทรงรู้เรื่องนรก สวรรค์ ภพภูมิ และสังสารวัฏ

ความรู้จากประสบการณ์ถือได้ว่ามีลักษณะเป็นธรรมชาติ คือ มีการอธิบายเรื่องกำเนิดของโลกและสิ่งมีชีวิตทั้งหลายในโลก โดยเป็นแบบวิวัฒนาการ แต่ไม่ได้มีการอธิบายว่าโลกสำเร็จรูปโดยอำนาจของผู้สร้างใด ๆ ความเป็นไปทั้งหลายต้องอาศัยเหตุปัจจัย และสิ่งทั้งหลายล้วนต้องอาศัยกันและกัน ต้องใช้ระยะเวลาในการพัฒนาการและความเป็นไปทั้งหลายล้วนเป็นไปเองโดยธรรมชาติทั้งสิ้น ในเรื่องกำเนิดของโลกและสิ่งทั้งหลายนั้น แม้จะมีลักษณะค่อนข้างเป็นตำนานหาข้อพิสูจน์ไม่ได้แน่ชัด แต่ส่วนหนึ่งของการแสดงทัศนะก็ชี้ให้เห็นได้ว่า มีความคิดเกี่ยวกับเรื่องวิวัฒนาการของธรรมชาติอยู่ โดยยกให้เป็นเรื่องของอำนาจของสิ่งเหนือธรรมชาติ ทัศนะเกี่ยวกับความเป็นมาของโลกตามธรรมชาติในคัมภีร์พระไตรปิฎกนั้น มีข้อความย่อ ๆ ว่า โลกมีการเกิดขึ้น มีการถูกทำลาย มีการรวมตัวกัน มีการสลายตัววนเวียนกันไป เรื่องการทำลายโลกไม่ได้กล่าวไว้ว่าโลกถูกทำลายทั้งหมด แต่มีส่วนหนึ่งที่ยังเหลืออยู่จากการทำลาย คือ นับตั้งแต่ชั้นอาภัสสรพรหมภูมิขึ้นไป และส่วนที่เหลือจากการทำลายนี้จะเป็พื้นฐานทำให้โลกมีการรวมตัวขึ้นใหม่เป็นการเกิดใหม่อีกครั้ง แล้วกลับมาสู่ความเจริญและจากระยะเวลานานสืบมาก็ค่อย ๆ มีพัฒนาการปรากฏดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาว กลางวัน กลางคืน ฤดู วัน เดือน ปี พืช เป็นต้น

สรรพสิ่งในโลกนี้ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ สัตว์ พืช และสิ่งอื่น ๆ ทั้งหมดล้วนตกอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติอันหนึ่งที่พระพุทธศาสนายอมรับ คือ กฎไตรลักษณ์หรือสามัญลักษณ์ คือ ลักษณะปกติธรรมดาสามัญเสมอเหมือนกันหมด คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อนิจจัง คือ ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน เพราะมีการเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวไม่คงที่อยู่ตลอดเวลา ทุกขัง คือ ความคงทนอยู่ไม่ได้ ต้องเสื่อมโทรมสลายไปในที่สุด อนัตตา คือ ความมิใช่ตัวตน ไม่สามารถควบคุมให้อยู่ในอำนาจของเราได้ ทุกสิ่งทั้งปวงจะเกิดขึ้น ดำเนินไปและสิ้นสุด การเปลี่ยนแปลงมีเรื่อยไปไม่มีวันหยุด ลักษณะทั้ง 3 ประการ จะมีอำนาจครอบคลุมไปทั่วโลกและจักรวาล ทุกสิ่งในโลกและจักรวาลทั้งสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต จะตกอยู่ภายใต้กฎแห่งไตรลักษณ์ทั้งสิ้น ตามหลักพระพุทธศาสนาสิ่งเดียวที่อยู่เหนือกฎเกณฑ์ธรรมชาติ คือ พระนิพพาน บุคคลผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าได้อย่างถูกต้องก็สามารถเข้าถึงพระนิพพานโดยจะไม่มีการจุติและปฏิสนธิอีกต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- บุญมี เมธางกูร และวรรณสิทธิ์ ไวยยะเสวี. (2524). *คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 5 ตอนที่ 1*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สุทธินิสารการพิมพ์
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2558). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*. (พิมพ์ครั้งที่ 43). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554*. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด (มหาชน)
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (2522). *ธรรมวิภาคปริเฉทที่ 2*. (พิมพ์ครั้งที่ 32). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
- William Montgomery Mc. Govern. (1976). *A Manual of Buddhist Philosophy*. Lucknow: Oriental Reprinters.